

Jan Kowalczyk. Zmierzch epoki kamienia.

*Wyd-wo PAN. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk,
1971, 183 s.*

Ян Ковальчик. Сутінки доби каменю.

*Вид-во ПАН. Вроцлав — Варшава — Краків — Гданськ,
1971, 183 с.*

Відомий польський археолог, фахівець з первісної археології, автор багатьох наукових праць про неоліт Польщі та її окремі культури написав популярну книгу «Сутінки доби каменю». Вона призначена для широкого кола читачів, насамперед поляків, що цікавляться історією своєї країни. Автор ставив за мету познайомити читача з основними подіями доби неоліту на території Польщі і дати уявлення про головні риси матеріальної і духовної культури того часу. Далеко не завжди авторам науково-популярної літератури щастить розв'язати нелегке завдання — за допомогою скупих численних матеріалів викликати інтерес до історії неоліту Східної і Центральної Європи. Проте Ян Ковальчик блискуче подолав ці труднощі, і його книга може бути зразком для тих, хто має намір популяризувати археологію. Тому доцільно докладніше розглянути працю польського дослідника, звертаючи увагу не стільки на те, про що в ній розповідається, скільки на те, як це зроблено.

Зміст книги охоплює порівняно невеликий відрізок часу від IV до II тисячоліття до н. е., що згідно з польською хронологією відповідає неолітичній добі. Можна з певністю твердити, що кожний, хто візьме книгу в руки, прочитає її до кінця, а отже, матиме уявлення (безперечно, лише загальне) про всі археологічні культури, які існували на території Польщі за неоліту. Кожний з десяти розділів праці має ще по п'ять — десять підрозділів. Їх влучні назви часом інтригують, проте цілком відповідають змістові. Наприклад, такі, як «Майстерня археолога», «Колоністи з-за Дунаю», «Під знаком шнура», «Критична ситуація» і т. д. Але, мабуть, на цьому й кінчається потяг до зовнішнього ефекту — ні в мові, ні в змісті чи ілюстраціях його немає. Мова проста, зрозуміла, не перевантажена спеціальною термінологією, однак зовсім позбавлена примітивності.

Виклад поданий з врахуванням неосвізаності читача в багатьох археологічних проблемах, але водночас з великою повагою до нього, довір'ям до його інтелекту, допитливості, здатності зацікавитися найскладнішими питаннями і зрозуміти їх. У книзі відчувається палка захоханість автора в свою науку. Уникаючи всього, що могло б їй зашкодити, він, зокрема, великої ваги надає цікавій, дохідливій формі викладу, прагне розкрити перед читачем шляхи майбутнього розвитку археології. На думку Я. Ковальчика, у неї все ще попереду: настане час, коли риси, властиві бурхливій молодості — романтичність, сенсаційність, — поєднаються з необхідною для науки математичною точністю.

Книга вражає своєю сучасністю. Це виявляється, по-перше, в тому, що автор є великим прихильником співробітництва археології з іншими науками. Як свідчать наведені ним приклади, таке співробітництво тільки розпочалося, і в зв'язку з цим не здається фантазією висловлювання одного сучасного фізика (цитоване в книзі) про те, що в майбутньому стане можливим на підставі збережених в археологічних залишках електромагнітних ефектів читати думки стародавніх людей.

Автор переконливо розкриває значення і важливість археологічних проблем для сучасної історії і навіть політики, ілюструючи це прикладами. Водночас він застерігає від різних спекуляцій, якими користуються для прикриття явної брехні і політичної неспроможності. Під цим кутом зору дуже чітко, ясно й навіть дотепно передана суть, здавалося б, надзвичайно складної і запутаної індоєвропейської проблеми, перетвореної німецькими вченими в індоєвропейську проблему. Доля її дуже характерна як зразок наукової спекуляції, з одного боку, і торжество справжньої науки, що не визнає примусу, з другого.

Сучасність книги ще менш яскраво виявляється в постійному використанні новітніх досягнень і останньої літератури.

У вступному розділі розповідається про цілі археологічної науки, її джерела і процес дослідження від розкопок до історичної інтерпретації фактів, дається уявлення про початкові етапи роботи археолога — розвідки та розкопки, пов'язані з ними труднощі й радощі. Автор знайомить з різними методами датування археологічних матеріалів, звертає увагу на методологічні труднощі, які гальмують розвиток археології. Він ілюструє свою думку на прикладі того, як по-різному розуміють термін «археологічна культура» дослідники різних країн. Повертаючись до давньої і все ще не закінченої дис-

кусії про те, чим є поширення на великій території спільних рис культури — модою чи результатом міграції племен, Я. Ковальчик приєднується до першої думки. Він поси- лається при цьому на відомого фінського археолога Тальгрена, який застерігає від надмірного захоплення міграційними теоріями.

Підкреслюючи своєрідність німих археологічних джерел, Я. Ковальчик вказує не тільки на труднощі їх інтерпретації, але й на дві сторони цього процесу: з одного боку, можливість пояснень, далеких від вірогідності, чи таких, що межують з фантасти- кою, а з другою — сухий виклад фактів. У першому випадку, лише автор, породжу- ється неповага до археології, а в другому — втрачається інтерес до неї. В зв'язку з цим згадуються деякі проблеми європейського неоліту, досі не вирішені, незважаючи на їх важливість, зокрема питання про матріархат, початок плугового землеробства, ексогомію, а також проблематика, пов'язана з віруваннями.

В розділі II «Великий перелом» характеризуються основні риси неолітичної доби. Читач знайомиться з двома великими відкриттями людства — землеробством і скотар- ством. Наведено останні дані про те, де й коли вперше з'явилися культурні рослини та свійські тварини. Коротко розповідається про існуючі з цього приводу теорії, ви- словлена думка автора щодо них. Докладніше висвітлюється популярне останнім часом питання про плугоне землеробство в період докерамічного неоліту. Автор окремо спиняється на складності з'ясування питомої ваги рільництва і скотарства у різних племен, виходячи з кількісного співвідношення археологічних матеріалів. Наводяться цікаві приклади того, як дослідник, вивчаючи поселення, де знайдено багато кісток тварин і одне одніське зерно пшениці, шляхом зіставлення фактів і логічних умо- виводів приходив до висновку, що головним у господарстві цього поселення було все ж рільництво, а не скотарство.

Тут же коротко викладена історія появи кераміки, ткацтва, свердлених кам'яних знарядь та інших, дрібніших завоювань неолітичної доби. Наприкінці розділу на під- ставі останніх антропологічних досліджень зображена сумна картина життя тогочасних людей: понад половини їх вмирало у віці від 15 до 30 років і лише два проценти досягали 50 років.

Розділ III має назву «Головні герої епохи». Перш ніж перейти до характеристики п'яти основних культур, відомих на території Польщі в період неоліту, Я. Ковальчик розглядає класичну схему розвитку світових цивілізацій та їх вплив на весь світ. Тут він висловлює думку, що слід переглянути давно установлену схему послідовних лапок цього процесу, яка зображується таким чином: Єгипет—Вавілонія—Ассірія—Греція—Рим— Західна Європа. Зокрема, автор, ґрунтуючись на ряді переконливих аргументів, для доби неоліту вважає вихідним пунктом найважливіших культурних відкриттів новий центр — Причорноморські степи. Відзначаючи заслуги таких учених, як Мілоойчич, В. М. Данильско, в розумінні й оцінці вказаного центру, Я. Ковальчик пише, що, ма- буть, ніколи Причорноморські степи не відігравали визначнішої ролі в історії людства, ніж за цієї доби.

В наступних розділах (IV—VIII) характеризуються основні неолітичні культури: 1) лінійно-стрічкова; 2) воронкоподібних келихів; 3) кулястих амфор; 4) шнурової кераміки; 5) дзвоноподібних келихів. Для кожної з них дається опис (досить доклад- ний, але без зайвих у популярному виданні деталей) пам'яток, господарства, побуту, ідеології тощо. Методи опису різноманітні. В одному випадку це начерк розкопок якогось поселення чи могильника з переліком та характеристикою виявлених речей, у другому — виклад різних точок зору щодо господарства, ідеології, походження да- ної культури.

Розгляд культур у цілому та окремих, пов'язаних з ними тем подано на широкому історичному фоні, так, щоб читач міг легко орієнтуватися, до яких явищ загальноєвро- пейського плану належить та чи інша подія. Так, розповідаючи про кам'яні ящики культури кулястих амфор, Я. Ковальчик повідомляє про європейські мегаліти взагалі, побіжно згадуючи цікавий факт: інтерес до археології значною мірою був викликаний двома типами пам'яток — палеолітичними малюнками в печерах та мегалітами.

Виклад матеріалу автор завжди супроводжує власними оцінками і коментарями. Крім того, дано оригінальне розв'язання ряду важливих проблем, або, в усякому разі, робиться спроба в цьому напрямі. Зокрема, характеризуючи поховальний обряд культури лінійно-стрічкової кераміки, автор на широкому етнографічному матеріалі пояснює особливості поховань на площі поселень і намагається висвітлити той загад- ковий факт, що в похованнях чоловіків ніколи не трапляється кераміка, а в жіночих бувають сокири з рогу, які використовувались (згідно з існуючою думкою) для обробіт- ку землі.

В розділі, присвяченому культурі воронкоподібних келихів, у якій, всупереч тоці зору багатьох археологів, автор вбачає першу високоорганізовану місцеву неолітичну цивілізацію, великий інтерес становить тема поселень. Я. Ковальчик заперечує загально- прийнятий висновок про те, що розташування поселень на високих мисах пов'язане з оборонними заходами. На захист своєї думки він наводить ряд оригінальних і пере- конливих аргументів, стверджуючи, що висока топографія — характерна риса всіх по- селень пізнього неоліту Європи.

Автор детально проаналізував поховальний обряд культури кулястих амфор. В результаті він прийшов до висновку, важливого для розуміння соціального устрою

неолітичних племен Європи в цілому. На його думку, під час поховання знатних осіб насильно вбивали ще кілька чоловік. Крім того, у племен цієї культури, очевидно, існувало людожерство. Окремий розділ присвячено одній з найцікавіших її рис — похованням тварин.

Своєрідну оцінку дає Я. Ковальчик культурі шнурової кераміки. На противагу поширеній точці зору про те, що саме ці культури зумовили консолідацію багатьох інших й спричинилися до поширення єдиної загальноєвропейської мови, він розвиває думку, яка знаходить обґрунтування в ряді останніх праць чеських, польських і радянських вчених. Ця думка полягає в тому, що збірне поняття — культура шнурової кераміки — охоплює численні, різні за походженням, часом і рівнем розвитку культури, роль яких в історії європейських племен дуже незначна і скоріше негативна, ніж позитивна.

Розглядаючи у розділі VIII питання, пов'язані з культурою ямково-гребінчастої кераміки, Я. Ковальчик пише, що північні, поліські райони Польщі значно бідніші на археологічні пам'ятки і тут не можна сподіватися легкої сенсації. Вони досліджені гірше південних, особливо пам'ятки ямково-гребінчастого неоліту, характеристика якого в книзі дана в основному за матеріалами сусідніх територій Радянського Союзу, де ця культура вивчена набагато повніше, ніж у Польщі.

Підсумовуючи (у заключному розділі) виклад, автор звертає увагу на дуже цікаве й загадкове явище археологічної науки — на те, що практично жодна з описаних культур не висвітлена з точки зору її походження. Очевидно, тут треба шукати якісь загальноісторичні закономірності. Наприкінці Я. Ковальчик пише, що вивчення стародавньої історії навіть такого невеликого району й обмеженого періоду, який охоплює його книга, підтверджує ідею всесвітньої рівності людей на землі; в далекому минулому вони складали єдину родину без особливих відмінностей і переваг одних перед іншими.

С. Березанська

*Wojciech Szymański. Szeligi pod Plockiem
na początku wczesnego średniowiecza,
zespół osadniczy z VI—VII w.
Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967.*

*Войцех Шиманський. Шеліги під Плоцком
на початку раннього середньовіччя,
комплекс поселень VI—VII ст.
Вроцлав—Варшава—Краків, 1967.*

Третя чверть першого тисячоліття н. е. — особливо цікавий і багатий на події період історії ранніх слов'ян. Це час розквіту, а потім занепаду військової демократії, поступового зародження феодальних відносин і виникнення перших державоподібних утворень у західних і східних слов'ян. На жаль, письмові згадки про цей період дуже скупі й уривчасті. Отже, основним джерелом для вивчення історії тогочасних слов'ян є археологічні матеріали.

Історія досліджень ранньослов'янських пам'яток відносно молода, але протягом останніх трьох десятиліть чимало археологів-славістів ведуть систематичні пошуки на території розселення ранніх слов'ян від басейну Дніпра на сході по межиріччя Лаби й Заали на заході, та від Прин'ятського Полісся і Смоленщини на півночі до земель нинішніх Болгарії і Югославії на півдні. За сучасним станом науки ранньослов'янські пам'ятки третьої чверті першого тисячоліття на цих територіях досліджені далеко не рівномірно. Найраніше вони були виявлені в межах ЧССР і добре вивчені як в Чехії, так і на Словаччині. Значних успіхів у цій галузі досягли і радянські археологи. Чимало цікавих поселень і могильників дослідили румунські та німецькі вчені. Значно менше пам'яток у межах цих хронологічних рамок вивчено й опубліковано на території Польщі. Першою у польській археологічній літературі повною публікацією систематичних досліджень комплексу пам'яток VI—VII ст. н. с. є книга В. Шиманського.

Описаний автором комплекс розташований у середньому Повісленні, поблизу повітового міста Плоцка. Він складається з невеликого городища, поселень — в с. Шелігах і на пограниччі сусідніх сіл Цеканово й Мішевко та курганоподібного насипу в поблизькому лісі. Протягом кількох сезонів В. Шиманський розкрив понад 20 000 м² площі, з яких 2160 — на городищі і майже 16 000 на поселенні, що до нього прилягає. Масштаби цих досліджень дають автору змогу робити широкі висновки.

Монографія складається з вступу, п'яти розділів і підсумків, багато ілюстрована рисунками і фотографіями. Наприкінці книги, як додатки, опубліковані результати ви-